

Ebu Bekr Zekeriyâ Er-Râzî (865-925) ve Yaklaşık 1000 Yıl Önce Yazılmış Bir “Acil El Kitabı”: *Bur’u’s-Sâa* (Bir Saat İçinde Tedavi)

Abu Bakr Zakariyya Al-Razi (865-925) and an “Emergency Hand Book” Written Almost a Millenium Ago: *Bur’ Al-Saa* (Cure Within the Hour)

Ahmet ACIDUMAN,^a
Şehriyar ŞEMS^b

^aDeontoloji AD,
Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi,
^bŞems Limited Şti., Ankara

Geliş Tarihi/Received: 11.05.2008
Kabul Tarihi/Accepted: 24.05.2008

Yazışma Adresi/Correspondence:
Ahmet ACIDUMAN
Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Deontoloji AD, Ankara
TÜRKİYE/TURKEY
ahmetaciduman@yahoo.com

ÖZET Dünya ve İslâm tıp tarihinin önde gelen hekimlerinden ve liderlerinden birisi olan Ebu Bekr Zekeriyâ er-Râzî 200’den fazla eser kaleme almış olup, bunun yarısından fazlası tıp ile ilgilidir. *El-Hâvî fi’l-Tıbb*, *el-Kitâbü’t-Tıbbi’l-Mansûrî* ve *Kitâbu’l-Cederî ve’l-Hasbe Râzî*’nin en çok bilinen ve defalarca çeşitli dillere çevirisi yapılan ve basılan yapıtlarıdır. *Bur’u’s-sâa* (Bir saat içinde tedavi) ise Râzî’nin ilginç eserlerinden birisi olup, kısa bir kitapçıktır. Râzî bu eserini vezir Ebû’l-Kâsım bin Abdullah adına yazmıştır. Râzî bu eserinde bir saat içerisinde tedavi edilebilecek hastalıkları ve onların tedavilerini bildirdiğini söylemektedir. Râzî’nin Türkçeye çevrilmiş az sayıda yapıtı vardır ve *Bur’u’s-sâa* bunlardan birisidir. Sultan IV. Mehmed (Avcı) zamanında, İbrahim Ağa’nın isteği ile 1068 yılı Muharrem ayının sonlarında (Ekim/Kasım 1657) başlanarak Türkçeye çevrilmiştir. Tabip Mehmed “düzeltmesi gereken konularda fazlasının katılarak” esere “Bur’u’s-sâa tercümesi” adının verildiğini ve yirmi altı bölüm üzerine düzenlendiğini bildirmektedir. Farsça çevirilerini de bildiğimiz *Bur’u’s-sâa*’nın Ankara Milli Kütüphane, 06 Hk 50/8’de bulunan bir Türkçe yazması ile İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, No: 5569’da bulunan ve Tabip Edirneli Mehmed bin Ahmed tarafından Türkçe çevirisi yapılarak *Terceme-i Bur’u’s-sâa* ismi verilen nüshaları temel alınarak, adı geçen eserin çağdaş Türkçeye çevirisi yapılmış; incelenmiş ve bu makalede sunulmuştur. Bu işlem yapılırken eserin Arapça tıpkıbasımı ve Farsça çevirileri de incelenmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Acil tıp, tedavi, tıbbi etik, tıp tarihi

ABSTRACT Abu Bakr Zakariyya Al-Razi (known as Rhazes in the West) was one of the prominent and pioneer physicians in the history of medicine who has been accepted belonging together to Islamic and the rest of the world at the same time. He left more than two hundreds scientific books and more than half of them were written on medicine. *Liber continens, Liber medicinalis ad Almansorem* and *Liber de Pestilantia* are well-known books of Rhazes, which were translated into many languages many times and repeatedly printed. *Bur’ al-saa* (Cure within a hour) is one of interesting works of Rhazes, which is a short booklet. Rhazes wrote this booklet in the name of vizier Abu al-Kasım b. Abd-Allah. In the introduction section of the booklet Rhazes stated that he had presented diseases that would be cured in one hour and had also mentioned their managements. *Bur’ al-saa* is the one of the rare Rhazes’ works that was translated into Turkish. The translation of this booklet into Turkish was achieved by physician Mehmed on the request of Ibrahim Aga starting in October/November 1657 during the reign of Sultan IV. Mehmed (Mehmed the Hunter). Physician Mehmed informed us that during translation process some additional knowledge was included when needed and that the work was named as *Translation of Bur’ al-saa* containing 26 chapters. Turkish translations of *Bur’ al-saa* were transcribed and translated into contemporary Turkish and then studied and compared to other copies, which were written in Persian and Arabic.

Key Words: Emergency medicine, therapy, medical ethics, history of medicine

Dünya ve İslâm tıp tarihinin en önemli filozof-hekimlerden birisi olan ve Batı dünyası tarafından *Rhazes* olarak adlandırılan Ebu Bekr Muhammed İbn Zekeriyya er-Râzî (865-925), 27 Ağustos 865'de (1 Şaban 251 H) Rey'de doğmuştur. Tıp, eczacılık, kimya, matematik, astronomi, mantık, felsefe, psikoloji, ahlâk ve musîkî alanlarında çok sayıda eser vermiş ve büyük bir şöhrete kavuşarak aynı yerde 26 Ekim 925'de (5 Şaban 313 H) ölmüştür.^{1,2}

Râzî gençliğinin ilk dönemlerinde kuyumculuk yapmıştır. İbn Hallikân, Râzî'nin on sekiz-yirmi yaşlarına kadar ud çalıp, şarkı söylediğini, ama sonra bundan vazgeçerek tıba yöneldiğini bildirmektedir. Otuz yaşlarında Bağdad'a gelerek burada uzun yıllar tıp öğrenimini yapan Râzî, 285 H./ 898-899 yıllarından sonra Rey'e dönerek Rey Hastanesi başhekimliği yapmıştır.¹ Nisan 902 ile Ağustos 907 tarihleri arasında Bağdad'da saltanat süren Abbâsî Halifesi el-Müktefi Billâh döneminde Bağdad hastanesinde hekimlik yapmıştır. İbn Ebî 'Useybia'ya göre, bu tarihten sonra doğduğu ve ailesinin yaşadığı ülke olması nedeniyle, hayatının büyük bir bölümünü İran'da şehirden şehre dolaşarak geçirmiştir. Zamanın kralları ile İran sarayının soyularının maiyetlerinde bulunmuş, tıp ve diğer konular üzerine eserler düzenlemiştir.³ Râzî, *Kitâbü'l-Mansûrî*'yi bu dönemde telif ederek, 299 H./ 911-912 yılında Rey'e vali olarak atanan Samânî prensi Mansur İbn İshâk'a sunmuştur.^{1,3} Fakat Mansur ile aralarının bozulması üzerine Bağdad'a geri gelmiş ve tekrar Bağdad hastanesi baştabipliğine getirilmiştir.¹ Râzî Halife el-Muktedir Billâh'ın emirleri ile 306 H./ 918 yılında Bağdad'da kurulan bu hastanede gözlemlerini yazmıştır.² İbn Ebî 'Useybia'nın verdiği bilgilere göre Ali bin Sâhib-i Taberistan için *El-Mulûkî* adlı kitabı telif etmiştir. Felsefi bilimler üzerine de çalışmış, bu konuda bilgisinin derinliğini ve değerinin yüceliğini sınamak için pek çok eser yazmıştır. Erken dönemlerinde kendisini kimya ve simya bilimlerine adanmıştır. Bu konuda da yazdığı pek çok eseri bulunmaktadır.³

Râzî yaşlandığında gözleri görmez olur. Ameliyat etmek için gelen tabibe gözlerin kaç tabaka olduğunu sorar. Ondan uygun bir yanıt alamayınca "gözlerin anatomik tabakalarının bilmeyen bir he-

kim nasıl ameliyat yapabilir" diye düşünür ve "dünyayı uzun süre gördüm ve görmekten da usandım, artık görmesem de olur" diyerek ameliyatı yaptırmaz.⁴

İslâm dünyasının ve Orta Çağ'ların en büyük hekimlerinden birisi olarak kabul edilen Râzî, teoride Galen taraftarı olmasına karşın, engin bilgisini gerçek Hipokratik akıl ile birleştirmiştir.⁵ Râzî'nin tıbbî araştırmaları, yazılarında da açığa çıktığı gibi, aynı şekilde metodiktir. Dogmatizmden uzak olması ve klinik gözlemlerindeki Hipokratik güven Râzî'nin tıbbi metodunu simgeler.⁶ İyi bir klinisyen olması nedeniyle "Câlinûsü'l-Arab" "Arapların Hipokrat'ı" olarak adlandırılmıştır.^{4,7} Onun bağımsız aklı çarpıcı bir şekilde *Şukûk 'alâ Câlînûs-Galen hakkında Şüpheler*'de karşımıza çıkmaktadır. Burada Râzî, Galen'in Yunan dilinin üstünlüğü iddiasından başlayarak onun tıba ve evrenbilime kadar pek çok konudaki iddialarını reddeder. Tıbbî felsefe içerisine yerleştirir. Bu da kusursuz pratiğin bağımsız düşünceyi gerektirdiğini açıklamaktadır.⁶

Kimyasal bilgisini tıba uygulaması nedeniyle, iyatrokimyacıların bir atası olarak değerlendirilen Râzî⁵, ünlü bir simyager olarak, çoğunlukla hazırladığı ve kendisinden öncekilerin bilmediği yeni kimyasal ilaçlarla tedaviler denemiştir.²

Râzî öldüğünde tıp, felsefe, din, matematik ve astronomi üzerine iki yüzden fazla kitap bırakmıştır. Bunların içinde üç tanesi büyük önem taşır. Birincisi bir çeşit pratik tıp ve tedavi ansiklopedisi olan ve Batı literatüründe *Liber Continens* başlığı ile bilinen *el-Hâvî fi't-Tıbb*'dir.⁸ *El-Hâvî fi't-Tıbb* Yunan, Süryani, Arap, Fars ve Hindu yazarları gibi çok farklı kaynaklardan çıkardığı ve anatomik olarak baştan ayağa düzenlediği geniş notlarını ve ayrıca Râzî'nin kendi gözlemlerini kapsayan devasa bir tıp ansiklopedisidir.^{2,5,6} *El-Hâvî fi't-Tıbb* Anjou hanedanından Kral Charles için Antakya'lı Farac İbn Sâlim (Farragut) tarafından Latinceye tercüme edilmiştir ve 1279 yılında tamamlanmıştır.⁹ Bu eser, *Liber dictus Elhavi*, Kuzey İtalya'da Brescia'da 1486 yılında basılmıştır.^{2,5}

İkincisi ise *el-Kitâbu't-Tıbbî'l-Mansûrî*, Latince ismiyle *Liber medicinalis ad Almansorem*'dir.

Horasan Valisi el-Mansur İbn İshak'a adanan *Kitâbü'l-Mansûrî* (*Liber Almansorem*) büyük ölçüde Yunan tıbbını temel almış daha küçük bir derlemedir. Çok önemli tıbbi konular üzerine on makale içerir. 12. Yüzyılda Cremona'lı Gerard tarafından Latince'ye çevrilen *Mansûrî*⁶, ilk kez Milano'da 1481 yılında yayınlanmıştır.

Râzî'nin en önemli kitabı, dünyada çiçek ve kızamık hastalığı hakkında yazılmış ilk eser olan *Kitâbu'l-Cederî ve'l-Hasbe*'dir.⁹ Lâtince *Liber de Pestilentia* olarak isimlendirilmiştir.⁸ Pek çok eseri Latinceye çevrilen Râzî'nin özellikle çiçek ve kızamık üzerine adlı bu çalışması onun hem mükemmel bir gözlemci, hem de Yunan, Süryani ve erken dönem Arap tıbbının eleştirel bir derleyicisi olarak ünlenmesine neden olmuştur.² Önce Latince'ye ve sonra İngilizce de içinde olmak üzere çeşitli dillere çevrilmiş ve 1498 ile 1866 arasında kırk kez basılmıştır.⁹

Râzî'nin Türkçeye çevrilmiş az sayıda tıbbî eseri vardır. Bunlardan birisi *Hamîdiye 1013* yazmasıdır. Şeyhülislâm Dâmâdzâde Ebul-Hayr Ahmed Efendi'nin (1665-1741) 1732-1733 tarihleri arasında Şeyhülislâmlık görevinde bulunması nedeniyle bu tarihlere ya da bir başka deyişle 18. Yüzyıla tarihlendirilen bu eser, Şeyhülislâm Ebû'l-Hayr Ahmed el-Enâm'ın arzuları ile ortaya konmuş ve Sultan I. Mahmûd'a sunulmuştur. Bu eserin girişinde, usta hekim Râzî'ye ait olan bazı tedavilerin öğrencileri tarafından toplanarak kitap haline getirildiği ve nadir bulunan bu kitabın ülkede genele yararlı olması için dönemin konuşulan dili Türkçeye çevrildiği yazılıdır.¹⁰

BUR'U'S-SÂA

Râzî'nin Türkçeye çevrilmiş diğer bir eseri ise makalemizin konusunu oluşturan *Bur'u's-sâa* adlı kitapçıktır. Râzî *Bur'u's-sâa* adlı eserini, girişinden öğrendiğimiz üzere, vezir Ebû'l-Kâsım bin Abdullah adına yazmıştır. Râzî'nin farklı zamanlarda Türkçeye kazandırılmış nadir eserlerinden biri olan *Bur'u's-sâa*'yı Türkçeye çevirenlerden birisi Edirneli Mehmed bin Ahmed bin İbrahim (ö. 1088 H./1677'den sonra)'dir. Edirne ve İstanbul'da yetiştikten sonra seyahatle Hindistan'a giderek 10 yıl süreyle orada kalan ve Hindistan Türk Hükümdarı

Şah Cihan'ın özel tabipliğini yapan tabip Edirneli Mehmed, ülkeye dönüşünden sonra *Kâmûsü'l-Etîbbâ ve Nâmûsü'l-Elîbbâ* adlı eserini yazmıştır. Râzî'nin *Bur'u's-sâa*'sının yanında *Tercüme-i muâlecât li-İbn-i Baytar* adıyla İbn Baytar'ın tıbbî bir eserini de Türkçeye çevirmiştir.¹¹

Bu çalışma için *Bur'u's-sâa*'nın tabip Edirneli Mehmed tarafından çevirisi yapılan ve Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, numara: 5569'da bulunan nüshası¹² incelenmiştir (Şekil 1). Nüshanın girişinden öğrendiğimiz bilgilere göre "Sultanoğlu Sultan Muhammed Hân bin İbrâhîm Hân" zamanında yazılmıştır. İbrahim Ağa'nın isteği ile Türkçeye çevirisine 1068 yılı Muharrem ayının sonlarında (Ekim/Kasım 1657) başlanmıştır. Tabip Mehmed "düzeltmesi gereken konularda fazlasının katılarak" esere *Tercüme-i Bur'u's-sâa* adının verildiğini ve yirmi altı bölüm üzerine düzenlendiğini bildirmektedir. Eser incelendiğinde, pek çok konuda tabip Mehmed'in söylediklerinin Râzî'nin söylediklerinden çok daha fazla olduğu görülmüştür. Bu tercüme, Râzî'nin eserinin Tabip Mehmed tarafından bir anlamda çağdaştırma girişimi olarak değerlendirilebilir. Önemli olan nokta şudur: Tabip Mehmed Râzî'nin sözlerinde hiçbir değişikliğe gitmemiş, kendince gerekli gördüğü yerlerde, ya hastalıkların nedenine yönelik açıklamaları ya da Râzî'nin söylediklerinden başka ve daha etkin olduğunu düşündüğü farklı tedavileri esere ek-



ŞEKİL 1: *Bur'u's-sâa*'nın Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, numara: 5569'da bulunan ve *Terceme-i Bur'u's-sâa* başlıklı nüshasının başlangıç varakları.

miştir. Râzî tarafından Arapça olarak yazılmış bulunan *Bur'u's-sâa* metni yazmada kırmızı mürekkeple yazılı haldeyken, bu bölümlerin Türkçe tercümelere ve Tabip Mehmed'in yaptığı Türkçe ekler bu bölümlerin önünde ve sonunda siyah mürekkeple yazılı olarak bulunmaktadır. Yine kırmızı mürekkeple bölüm başlıklarını Arapça olarak yazdıktan hemen sonra Türkçe karşılıklarını da vermiştir.

Bru'u's-sâa'nın Ankara Milli Kütüphane, 06 Hk 50/8 numara ile kayıtlı bulunan ve Arap harfleri ile yazılı Türkçe bir başka nüshası¹³ da bu çalışmada karşılaştırma için kullanılmıştır (Şekil 2). Bu eser dil özellikleri açısından bakıldığında büyük olasılıkla *Bur'u's-sâa*'nın daha eski bir Türkçe tercümesidir.

Bur'u's-sâa'nın Arapça metninin dünyanın pek çok yerindeki kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır. Ülkemiz kütüphanelerinde de Arapça metnin yazma nüshaları¹ ve Türkçe tercümelere vardır.^{2,14,15} Bunun yanı sıra eserin Farsça çevirileri de ülkemiz kütüphanelerinde bulunmaktadır.^{3,15} Bunun dışında 1903-1904 yıllarında P. Guiques tarafından *La guerison en une Heure de Razes* adıyla Arapça metin ve Fransızca çevirisiyle beraber Paris'te yayımlanan *Bur'u's-sâa*, Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasım olarak Frankfurt'ta 1996'da yeniden basılmıştır.^{1,16,17} Bunun dışında 1903 ve 1936 yıllarında Beyrut'ta iki kez Arapça metin yayımlanmış bulunmaktadır. Hintçeye de çevrilen eser Lucknow'da 1308 (1890-1891) yılında Kutbeddin Ahmed tarafından yayımlanmıştır. 1936 yılında Kahire'de, İzzet el-Attâr tarafından tenkildi metin neşri (edisyona kritik) hazırlanarak basılmıştır.¹ Bu çalışmada *Bur'u's-sâa*'nın Arapça matbu bir nüshası¹⁶ ve Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1763/42 numarada bulunan Farsça bir tercümesi¹⁸ gözden geçirilmiş (Şekil 3); Farsça bir başka matbu tercümesi¹⁹ de karşılaştırma için kullanılmıştır. Bu nüsha kataloglarda Kastamonu 1763/40 numarası ile kayıtlı olmakla birlikte, Kastamonu İl Halk Kütüp-

hanesi kaydında ve eserin içerisinde olduğu yazmanın fihristinde risâlenin numarası 1763/42 olarak geçmektedir. Bu nedenle yazıda ve kaynaklarda 1763/42 numarası esas alınmıştır.

Bur'u's-sâa adlı eserin konu başlıkları ele alındığında nüshalar arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Türkçe her iki çeviride de 26 başlık bulunurken^{13,18}, Arapça metin¹⁶ 29, Elgood'un tanıttığı Farsça nüsha ise 24 başlık²⁰ taşımaktadır.



ŞEKİL 2: *Bur'u's-sâa*'nın Ankara Milli Kütüphane, 06 Hk 50/8 numara ile kayıtlı bulunan Türkçe bir başka nüshasının başlangıç varakları.



ŞEKİL 3: *Bur'u's-sâa*'nın Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 1763/42 numarada bulunan Farsça bir tercümesinin başlangıç varakları.

¹ Selim Ağa 886/2; Köprülü, 2. Kısım 187/4; Fatih 3544/2; Şehid Ali 2790/2 ve 2093/6; Hasib Efendi 431/3, Bağdadlı Vehbi 1442 ve 1488/21; Mithafî'l-Asar 738/29; Cerrahpaşa Tıp Tarihi 271/5; Hacı Mahmud 5548/1; Reisü'l-Küttâb 1211/4; Halet Efendi 401/3; Tavşanlı Zeytinoglu 237/3; Ali Emiri, Arapça2867/2; Veliyüddin Efendi 2541/1; Çorum 659/7; Camia-i İstanbul, Arapça kısmı 6167; Bayazıt 4082/1; Ankara, İsmail Saib Efendi 2057/4 (İtali olanlar hem Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları ve hem Geschichte des Arabischen Schrifttums'da ortak bulunmakta olup, diğerleri yalnızca İslami Tıp Yazmaları adlı eserde bulunmaktadır.)

² Ali Emiri, Türkçe, Tıb 141/2; Hacı Mahmud 5569; Cebeci 50/8.

³ Kastamonu 1763/42, Cebeci 5/18.

Kastamonu Halk Kütüphanesi 1763/42 no'lu Farsça yazma da ise 20 başlık vardır.¹⁸ Farsça matbu metinde ise 25 başlık bulunmaktadır. Bu eserlerdeki konu başlıklarının ayrıntılıları dipnotlar şeklinde verilmiştir. Dipnotlarda Arapça matbu metin (A), Farsça matbu metin (F), Elgood tarafından tanıtılan metin (E), Kastamonu 1763/42 (K), Hacı Mahmud 5569 (HM) ve Milli Kütüphane 50/8 (MK) olarak gösterilmiştir.

Tabip Mehmed'in çevirisi esas alınarak, diğer nüshalar ile karşılaştırarak ve Tabip Mehmed'in katkıları dışarıda tutularak, Ebû Bekr Muhammed Zekeriyâ er-Râzî'nin *Bur'u's-sâa* eserinin Türkçe çevirisi aşağıda sunulmuştur:

BUR'U'S-SÂA TERCÜMESİ

Başladım Allah adıyla ki esirgeyip şefkat edicidir.

Tabip Muhammed Zekeriyâ söyler: "Bir gün vezir Ebû'l-Kâsım bin 'Abdullah meclisindeydim. Bir kısım tabipler orada toplanmışlardı. Hatta her birisi kendisinin anladığı kadar tıp ilminden söylüyordu. Aralarından birisi söyledi: 'Hastalıklar, üzerlerine zaman geçerek maddelerden ortaya çıkarlar. Geç ortaya çıkan her hastalık, tedaviyle hemen gitmez. Az az [yavaş yavaş] ortaya çıkan, tedavi edildiğinde, az az [yavaş yavaş] gitse gerektir' dedi. Orada olan tabipler de kabul edip: 'Gerçek öyledir' dediler. Ama bu fikir birliğindeki amaçları, kendilerine dünya menfaati ortaya çıkana kadar, hastanın yanına çok gidip kalmaktı. Onlardan biri söyledi: 'O çok zamanda ortaya çıkan hastalıklar, kolay zamanda tedaviyle kaybolurlar.' Bu sözü duyduklarında şaşırıldılar. Vezir bunu duyduğunda, değersize, bu şekilde bir kısa kitap toplayarak, tedaviyle hemen iyi olması mümkün hastalıkların tedavilerini bildirmemi, temennâ etti. Değersiz de bu görevi yerine getirmeyi kabul ederek, kendi meskenime gelip, kitabı bir araya getirmeye giriştim. *Bur'u's-sâa* diye ad verdim yani "hemen sağlık verici" demek olur. Bu kitap hikmet eserleri ile doludur. Tıp ilmi çok kıymetlidir. Bunda bildirdiğimiz, baştan ayağa kadar bütün hastalıkların bir saatte iyi

olacağı değildir. Burada bildirdiğimiz, baştan ayağa kadar bütün hastalıklar bir saatte iyileşmeyeceklerinden, azanın çoğunu bırakarak, o bir saatte iyileşmesi doğru olan azaları bildirdik. Onlar bunlardır:

Birinci Bölüm: Baş Ağrısını Bildirir⁴

Her ne zaman baş ağrısı alındıktan yana olursa, ona mukaddem-i re's (kafanın önü) derler, kan çokluğundandır. Tedavisi: kan almak ya da hacamat etmekle hemen o saat sakinleşir. Afyon-ı mısırî (*L. Papaver somniferum*) koklamak, burun içine ve deliklerine sürsünler, 'unnâb (1. *L. Zizyphus jujuba* 2. *lotus*) yemek ve şarabını içmek, mercimek çorbasını yemek ya da kuru kişnic (*L. Coriandrum sativum*) yesinler hemen o saat sakinleştirir. Eğer ağrı baş ortasında olursa [evsât-ı re's; kafanın ortası] çok sıcaklıkla bilindir, safradandır. Tedavisi odur ki keskin sirke ile gül yağını bir parça keten bezine ıslatarak ağrıyan yere koyarlarsa ağrısını giderir ya da gül yağıyla kız emziren kadın sütünü bir parça keten bezine ıslatarak sıcak olarak koyarlarsa hemen o saat sakinleşir. Tabanı altına benefşe (*L. Viola odorata*) yağına tuz katarak sürmekle sakinleştirir. Nilüfer (*L. Nymphaea alba*) koklamak, keskin sirkede ıslanmış hıyar yemek ve safrayı gideren ekşi nesnelere yemekle hemen sakinleşir. Eğer baş ağrısı kafadan yana olursa [mu'ahhar-ı re's; kafanın arkası] balgamdandır. Tedavisi beyni boşaltmaktır. Siken cübîn (bal ile sirkenin karıştırılmasından meydana gelen bir şerbet) ile turp (*L. Raphanus sativus*) suyunu içerek kussun. Ondan sonra turakotu (dere otu, *L. Anethum graveolens*) suyunu kaynatarak içsinler, kalanını da kussun, içinden balgamı temizlesin. Bu adı geçenleri sıcak su ile içmeye çalışsın, sıcak su içinde oturarak kussun. Hemen o saat Allah'ın izniyle baş ağrısını giderir. Helîle-i kâbü'lî (*L. Terminalia chebula*'nın meyvesi) ve emlec (helile mey-

³ Bu bölüm bab في هيجان العين (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça nüshalarda ise (F) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça nüshalarda ise (F) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça nüshalarda ise (F) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça nüshalarda ise (F) ve (E) başlığını taşımaktadır.

⁴ Bu bölüm bab في الزكام (HM), (A), (E), (F) ve (K) başlığını taşımaktadır. Türkçe metinde "üçüncü báb zükâmdır" (MK) başlığını taşımaktadır.

⁵ Bu bölüm bab في وجع الإنسان (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde درد انسان (F) ve درد انسان (K) olarak verilmektedir. Türkçe metinde "dördüncü báb diğ ağrısnâ" (MK) başlığını taşımaktadır.

⁶ (F) metinde mevzec in yanında parantez içerisinde كشمش كرمی yazılı olup, iki kelime, ayrı ayrı olarak, *çingekuru kurru içümü* anlamına gelirken, bir başka sözlükte her iki kelime birlikte *öke otu* (*L. Visam album*) olarak karşılık bulmaktadır.

⁷ (F) metinde misk bulunmamaktadır. Onun yerine برگ قنبیل (kinbil yaprağı) bulunmaktadır. Kinbil: Kumları yetişen bir bitkinin kırmızmsı, tohumdan oluşmuş yumuşak meyvesinin ismi.

⁸ Bu bölüm bab في قلع الإنسان من غير حديد (HM), (A) taşımaktadır. Farsça metinlerde دندان دندان (F) ve دندان دندان (K) olarak verilmektedir. Bu bölüm Elgood tarafından tanıtılan nüshada yoktur. Tü metinde "beşinci báb diğ çıkarmakdır" (MK) başlığını taşımaktadır.

⁹ Burada ilaç ismi olarak diğer metinlerde (A), (F), (MK) 'âkirhâ (*L. Anachalis pyrethrum*) bulunmaktadır.

⁴ Bu bölüm bab الصاع (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde سرردرد (F) ve سرردرد (K) olarak geçmektedir. Türkçe metinde "bâb-ı evvel baş ağrısıdır" (MK) başlığını taşımaktadır.

vesi; *L. Emblica officinalis*) murabbası gibi bazı nesnelere yesinler. Bir miskal eyâric-i fâykarayı (lakساتيف تیببئ بیلشیک) benefşe ve biyan kökü (*L. Glycyrrhiza*) ile kaynatarak gargara yapsınlar hem o saat giderir, Allah'ın yardımıyla.

İkinci Bölüm: Göz Ağrısı⁵

Eğer göz ağrırsa ve bulunduğu güneşte yürümekten göze heyecân gelerek ağrırsa tedavisinde afyon koklasın ve afyonu ezerek gözüne sürsün. Eğer ateş yanında çok oturmaktan olursa, hemen arkasından şalgamlı işler yesinler ya da balgam arttırıcı nesnelere yesinler ve göze helîlec-i kâbulîyi sürme çeksinler.

Üçüncü Bölüm: Nezleyi Bildirir⁶

Nezle zor bir hastalık iken bir saatte tedaviyle o da gider. Şöyle ki: Nezleden burun tutulursa, o kimseye hamama gitmesini, başı suyun sıcaklığını duyma kadar, sıcak suyu başına dökmesini söylesinler. Çünkü sıcak başına geçsin, derhal nezle hastalığı kaybolsun. Yine onun gibi, bir parça keten bezini ateşte kızdırarak birbiri ardınca, tekrar tekrar, sıcaklığı beyne erişene kadar başına koysunlar, derhal iyi olur.

Dördüncü Bölüm: Diş Ağrısını Bildirir⁷

Tedavisi odur: İki üç tane mevîze⁸ (*L. Delphinium staphisaria*'nın meyvesi), dağ üzümü olarak bilinir, alıp bir parça pamuğa sürerek su ile ıslatsınlar. İki taş arasında dövsünler. O ağrıyan diş üzerine koysunlar. Hemen ağrısını sakınleştirir; ya da bir kırat şeker-i 'üşüre, ki insanlar arasında tirhele derler, alıp, bir pamuğa sürerek diş üzerine koysunlar, ağrısını ve kamaşmasını gidererek sakınleştirir. Diş ağrısı için galyâ (*L. Galya moschata*'nın parfümlü bileşiği), misk⁹ (*L. Mimulus moschatus*) ve katranı kızdırarak koymak, ateş ile dağlamak gibi çok şeyler yaparlar.

Beşinci Bölüm: Kerpetensiz Diş Çıkarmanın Yolunu Bildirir¹⁰

Bir parça 'üdü'l-kahir, ki dağ tarhûnu derler¹¹, alarak, keskin sirkede kırk gün hamur olana kadar ıslatsınlar. Sonra ağrıyan dişin üzerine koysunlar. O anda çıkar; ya da karadut (*L. Morus niger*) kökünü bir miktar alıp bir şişeye koyarak güneşte kurutsunlar. O diş üzerine bir buğday tanesi koyarak, derhal bağlayıp çıkarsınlar, Allah'ın izniyle.

Altıncı Bölüm: Ağız Kokusunu Bildirir¹²

Tedavisi odur: Bir miktar çekirdeği çıkmış olan kızıl üzümü¹³ yaş mersin (*L. Myrtus communis*) yaprağıyla birlikte havana koyarak kuvvetli dövsünler, tamamen hamur gibi olsun. Ondan sonra, nohuttan biraz daha büyük haplar yapıp, sabah iki tane, akşam iki tane ağzında tutarak yutsunlar. Ağız kokusunu o anda keser. Hoş kokuda, çok denenmişlerdendir, Allah'ın izniyle.

Yedinci Bölüm: Hunâkı (Anjin, İltihaplı Boğaz Ağrısı) Bildirir¹⁴

Tedavisi odur: Ekşi karadut suyu ile köpeğin ak pisliğini (*L. Canis fimus*) karıştırarak gargara yapsınlar, ağrısı hemen sakınleşsin.

Sekizinci Bölüm: Boğazda Sülük Yapışmasını Bildirir¹⁵

Sirke ile gargara yapsınlar ya da bir dirhem bakla (*L. Faba vulgaris*) kabını çıkarıp, yumuşak döverek, elesinler ve keskin sirke ile ezerek gargara yapsınlar. Sülük dışarı düşsün, derhal kurtulsun.

Dokuzuncu Bölüm: Şakakların Ağrısını Bildirir¹⁶

Buhûrumeryemi (tavşankulağı, siklamen; *L. Cyclamen europaeum*) tütsü yapsınlar. Ağrısı sakınleşir.

¹⁷ Bu bölüm 'bu bölümün başlığı' (HM), (A) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde 'bu bölümün başlığı' (F) ve 'bu bölümün başlığı' (K) olarak verilmektedir. Türkçe metinde "onuncu báb sar'adır" (MK) başlığını taşımaktadır.

¹⁸ Bu bölümün başlığı (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinde 'bu bölümün başlığı' (F) olarak geçmektedir. Diğer Farsça metinde (K) bu bölüm bulunmamaktadır. Türkçe metinde "on birinci báb kulak güürüldüsüne" (MK) başlığını taşımaktadır.

¹⁹ Bu bölümün başlığı (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde 'bu bölümün başlığı' (F) ve 'bu bölümün başlığı' (K) olarak verilmektedir. Türkçe metinde "on ikinci báb burun kanına" (MK) başlığını taşımaktadır.

²⁰ Bu bölümün başlığı (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde 'bu bölümün başlığı' (F) ve 'bu bölümün başlığı' (K) olarak verilmektedir. Türkçe metinde "on üçüncü báb bevasıradır" (MK) başlığını taşımaktadır.

²¹ (F) metinde bu bölüm şöyledir: Bir dank kadar lûf-i şâmî (Danaayağı; *L. Arum maculatum*) alsınlar. Onu hap şekline getirip, fitil yapsınlar ki ağrıyı çok hızlı teskin eder. Farsça diğer metinde (K) de lûf-i şâmî olarak görülmektedir.

²² *Arum* türlerine Anadolu'da "Yılanıyastığı, Yılanbıçağı, Yılanekmeği, Buzağotu, Filkulağı" gibi isimler verilmektedir. Botanik kitaplarında bulunan "Danaayağı" ismi Fransızcadan çeviri olup halk tarafından kullanılmamaktadır.²¹

²³ Bu bölümün başlığı (HM), (A) başlığını taşımaktadır. Farsça metinde 'bu bölümün başlığı' (F) olarak verilmektedir. Diğer Farsça metinde (K) bu bölüm yoktur. Türkçe metinde "on dördüncü báb nasurda" (MK) başlığını taşımaktadır.

²⁴ Bu bölümün başlığı (HM), (A) başlığını taşımaktadır. Elgoud tarafından verilen (E) ve Farsça metinlerden (K) nüshasında bu bölüm yoktur. Matbu olan Farsça nüshada (F) bu bölümün başlığı (F) olarak verilmektedir. Türkçe metinde "on beşinci báb eski cerâhattedir" (MK) başlığını taşımaktadır.

¹² Bu bölümün başlığı (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde 'bu bölümün başlığı' (F) ve 'bu bölümün başlığı' (K) olarak verilmektedir. Türkçe metinde "altıncı báb ağız kokusudur" (MK) başlığını taşımaktadır.

¹³ (F) metinde mevîze; *mevîze: büyük kuru üzüm* kullanılmıştır.

¹⁴ Bu bölümün başlığı (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde 'bu bölümün başlığı' (F) ve 'bu bölümün başlığı' (K) olarak verilmektedir. Türkçe metinde "yedinci báb boğaz ağrısındır" (MK) başlığını taşımaktadır.

¹⁵ Bu bölümün başlığı (HM), (A) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde 'bu bölümün başlığı' (F) ve 'bu bölümün başlığı' (K) olarak verilmektedir. Elgoud tarafından verilen (E) ve Farsça metinlerden (K) nüshasında bu bölüm yoktur. Matbu olan Farsça nüshada (F) bu bölümün başlığı (F) olarak verilmektedir. Türkçe metinde "sekizinci báb boğaza sülük dursu" (MK) başlığını taşımaktadır.

¹⁶ Bu bölümün başlığı (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde 'bu bölümün başlığı' (F) ve 'bu bölümün başlığı' (K) olarak verilmektedir. Türkçe metinde "dokuzuncu báb tulum ağrısındır" (MK) başlığını taşımaktadır.

Ya da köpeğin kemiğini tütsü yaparlarsa hemen o anda ağrıdan kurtulur. Eğer migren ağrısı ağız eğilmesinden olursa, bir avuç arpayı ıslanıp yumuşayana kadar nemli küp altına koysunlar. Sonra o arpayı, altı dirhem miktarı su alana kadar sıksınlar. Birer dank uşak (*L. Ammoniacum*), çâvşîr (*L. Opopanax chironium* kökünün sakızı) ve kustu (*L. Costus arabicus*) kuvvetli dövsünler ve elesinler. O su ile ezerek, bu karışımdan birer çekirdek [beş dirhemlik bir ağırlık ölçüsü] olmak üzere, iki çekirdek miktarı alarak, ta beynine erişene kadar, burnuna nefes ile çeksınler.

Onuncu Bölüm: Sarayı (Uçuk Tutmak) Bildirir¹⁷

Tedavisi odur: Aftîmûn (küsküt; *L. Cuscuta epithymum*), 'üdü'l-kahir, besfâyic (*L. Polypodium vulgare*) ve karabaş (*L. Lavendula spica*) çiçeğini hep beraber alıp, dövsünler ve elesinler. Çekirdeği çıkmış razaki üzümüyle macun yaparak uykudan evvel cevz-i buvvâ (küçük hindistan cevizi; *L. Myristica fragrans*) kadar yesinler, o hafta faydası görülür, Allah'ın yardımıyla.

On Birinci Bölüm: Kulak Çınlamasını Bildirir¹⁸

Tedavisi odur: İyi afyonu suda ezerek bir damla kulağa damlatsınlar, derhal sakinleşir.

On İkinci Bölüm: Burun Kanamasını Bildirir¹⁹

Tedavisi budur: Bir parça şâb-ı yemenîyi (Yemen şapı) döverek burun içerisine koysunlar, fayda eder, kanı durur; ya da kanı hangi burundan gelirse o tarafa şişe vururlarsa hemen sakinleşir.

On Üçüncü Bölüm: Basurları Bildirir^{20,21}

Tedavisi odur: Basurlara bir dank (dirhem altıda biri) nişâdırı tütsü yapsınlar derhal sakinleşir ya da kökü şalgama benzer yılanıyastığından² (*L. Arum vulgare*) bir dank miktarı alarak altına tütsü yapsınlar.

On Dördüncü Bölüm: Fissürleri Bildirir²³

Tedavisi odur: Yeşil tütüya (çinko) dan üzerine saçsınlar, hastalığı düzeltir, derhal irini keser ve sakin olur, Allah'ın yardımıyla.

On Beşinci Bölüm: Eski Yaraları Bildirir²⁴

Tedavisi budur: Otuz yıllık ve de çok acısağ yağ (sığır yağını)²⁵ alıp, pamuktan fitil yaparak o acı yağdan fitile sürerek, yaraların üzerine koysunlar. Derhal irinini ve sarı suyunu giderir. Eğer bu tedaviyle üç gün süreyle aralıksız yapacak olursa, kurtulurlar, Allah'ın izniyle.

On Altıncı Bölüm: Taze Yaraları Bildirir²⁶

Tedavisi budur: Bir miktar bellût (meşe, palamut; *L. Quercus ilex*) zamkını ve o kadar helilec-i kâbulîyi alıp, biraz kâfür (*L. Camphora*) katarak, sürme gibi yumuşak dövsünler. Ondan sonra ak balla merhem gibi yaparak eski pamuk ile üzerine koysunlar derhal sakinleşir, iyi olur, Allah'ın izniyle.

On Yedinci Bölüm: Darbeden ve Düşmeden Ortaya Çıkan Ağrıları Bildirir²⁷

Tedavisi odur: akâkiyâ (Akasya, *L. Acacia arabica*), sabr (*L. Aloes*), mâş (*L. Phaseolus max*), mefâs ve kil-i ermenîden (*L. Bolus Armenia rubra*) bir miktar alıp dövsünler ve elesinler. Yaş mersin suyuyla bir yelege ıslatarak, o darbe ve yara yerlerine sürsünler ya da bir hırka parçasıyla yapıştırırsınlar, derhal ağrısını sakinleştirir ve darbeden ortaya çıkan morluğu giderir, başka zararlarını savar.

On Sekizinci Bölüm: Ateş Yakmasında²⁸

Tedavisi budur: Mürdâsenc-i Isfahânî (doğal kurşun oksidi), yıkanmış kireç, dövülmüş gül yaprağı ve hınnâyı (kına ağacı; *L. Lawsonia inermis*) birlikte alıp, dövsünler ve elesinler. Sonra gül yağı ile yarıya yağlasınlar ve üzerine eksinler. Ağrısını sakinleştirir. Üç güne kadar iyileştirir, Allah'ın yardımıyla.

²⁵ (F) metinde روغن گاو : inek, sığır yağı ve (MK) metininde ise "üç yıllık sığır yağı" olarak geçmektedir.

²⁶ Bu bölüm در زخم های تازه (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinde در زخم های تازه (F) olarak geçmektedir. Bu bölüm (K) nüshasında yoktur. Türkçe metinde "on altıncı báb taze cerâhate" (MK) başlığını taşımaktadır.

²⁷ Bu bölüm در ضربات من سقطة او ضربة (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerden matbu olanda در ضربة و زمن خردن (منه) (سقطه) olarak verilmektedir. Diğer Farsça nüshada (K) bulunmamaktadır. Türkçe metinde "on yedinci báb ateş yanığına" (MK) başlığını taşımaktadır.

²⁸ Bu bölüm در حرق النار و وجهه (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerden matbu olanda در سوختگی با آتش (F) olarak verilmektedir. Diğer Farsça nüshada (K) bulunmamaktadır. Türkçe metinde "on sekizinci báb ateş yanığına" (MK) başlığını taşımaktadır.

²⁹ Bu bölüm در خروج المغد (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerden matbu olanda (B) bölüm olarak در خارج شدن ششون (خروج مغد با پروا پسوس) başlıkla bulunmaktadır. Türkçe metinde "on tokuzuncu báb mak'ad recinedir" (MK) başlığını taşımaktadır.

³⁰ Bu bölüm در قولنج (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerden matbu olanda در قولنج (F) olarak verilmiştir. Farsça (K) nüshasında ise yoktur. Türkçe metinde "yigirminci báb kulunca" (MK) başlığını taşımaktadır.

³¹ (F) metinde kullanılan maddelerin miktarları yoktur.

³² Bu bölüm در دواء الخلفه (HM) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerden matbu olan metinde (F) olarak verilmiştir, (K) nüshasında bulunmamaktadır. Türkçe metinde در خلفه (به ضم خاء) یعنی بی الشهتی

"yigirmi birinci báb yabana çok varmaktadır" (MK) başlığını taşımaktadır.

³³ Bu bölüm در حلقه الصبيان كودكان (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerden matbu olanda در حلقه الصبيان كودكان (F) olarak verilmiştir, (K) nüshasında ise كودكان كودكان (F) olarak verilmiştir, (K) nüshasında ise كودكان كودكان (MK) başlığını taşımaktadır.

³⁴ Farsça (K) metinde "Oğlak mayası ile yapılan peynir ile ana sütünü karıştırıp içirsinler, yararlı olur."

³⁵ Bu bölüm در زخیر الصبيان (HM) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerden matbu olanda در زخیر (دل بیجه) (F) olarak verilmiştir, (K) nüshasında ise زخیر كودكان (F) başlığını taşımaktadır. Türkçe metinde "yigirmi üçüncü báb oğlancuklar yabana çok varmaktadır" (MK) başlığını taşımaktadır.

On Dokuzuncu Bölüm: Makatın Dışarı Çıkmasını Bildirir²⁹

Tedavisi budur: Koyun tırnağını ya da boynuzunu alsınlar, yaksınlar. Ondan sonra yumuşak dövsünler ve elesinler. O miktarda bellût zarı, cülnâr, şebb, mâzû, dövülmüş gül, nâr kabuğu ve yaş mersîn yaprağını birlikte alsınlar. Biraz su ile kuvveti suya çıkana kadar kaynatsınlar. Oğlanın makadı çıkarsa, geri yerine koysunlar ve bu suda oturtsunlar. Artık biter ve dışarı çıkmaz, Allah'ın yardımıyla.

Yirminci Bölüm: Kuluncu Bildirir³⁰

Tedavisi odur: Kimyon macunundan iki miskâl kullanırlarsa, derhal, yumuşaklıkla gider; ya da Ebû Cehl karpuzunun içini, ki etidir, alıp dövsünler. Fitol gibi supozitivar haline getirsinler. Derhal aşığıdan yelleri sürerek kuluncu çözüp giderir. Göbek burumasının nedeni bağırsakların içinde hapis olup kalan kaba yeldir. Onun için bağırsakları gerer. Tedavisi budur: Bir avuç kişnic, biraz kimyon ve kefe kimyonu, bir avuç ince sa'ter ve nâr çekirdeği alarak, hepsini iki yüz yirmi beş dirhem su ile, yetmiş beş dirhem kalana kadar kaynatsınlar. Ondan sonra süzerek, üzerine on iki dirhem şeker katıp içerlerse burumasını derhal sakinleştirir, Allah'ın izniyle.³¹

Yirmi Birinci Bölüm: Sıfralı İshal Olmayı Bildirir³²

Tedavisi budur: Sandal ya da kâfûr-ı kirmânîyi fesleğen suyu ile ezerek göbek çevresine sürerlerse, gider. *Mansûr*'de adı geçen günlük kursunun bir miskâlini su ile ezerek içerlerse, sıfralı ishali keser, Allah'ın yardımıyla.

Yirmi İkinci Bölüm: Küçüklerin Sıfralı İshal Olmasını Bildirir³³

Tedavisi odur: Keçi oğlağı mayasından bir çekirdek alıp, bir miktar annesinin sütü ile karıştırarak içirsinler.³⁴ Derhal iyi olur, ishal sakinleşir, Allah'ın izniyle.

Yirmi Üçüncü Bölüm: Küçüklerin Zor Olmasını Bildirir³⁵

Tedavisi budur: Bir miskâl tere tohumunu ve buçuk dirhem kimyon-ı kirmânîyi alarak dövsünler ve ele-

sinler. Ondan sonra eski inek yağı ile karıştırarak, [bir] nohut miktarını annesinin sütü ile içirsinler. Hemen o saat sakinler, Allah'ın yardımıyla.

Yirmi Dördüncü Bölüm: Yan Ağrısını (Siyatik) Bildirir³⁶

Bu ağrı, çok sıkıntılı ve tehlikelidir. Halkın çoğu, bilmediğinden o sıkıntıya yakalanır. Siyatik, nisâ denen damarda olan ağrıdır. Ağrısı yan başından (kalçadan), sofranın (makat) oynak yerinden başlar. Uyluğun dış yüzünden yürür. Bazen dizlere iner, bazen topuklara, parmakların bitişme yerlerine kadar iner. Tedavisi budur: Sabr-ı uskutûrî, sarı helîle ve ak surencânın her birisinden bir dirhem alarak, dövsünler ve elesinler. Biber kadar haplar yaparak içsinler. Tamamı bir şerbettir. Beş altı ke-re kullansınlar. Denenmiştir. Derhal iyi olması için tekrar tekrar kullanmak gereklidir. Muhammed bin Zekeriyâ anlatır: 'Bir yaşlı kişiyi tedavi ettim, iyi oldu. Seksen yaşında idi. Bu ağrı nedeniyle bir yanından bir yanına dönemiyordu. O anda sıhhat buldu.' demektedir, Allah'ın rahmeti üzerine olsun.

Yirmi Beşinci Bölüm: Yayan Yürüyerek Yorgunluk ve Sıkıntı Çekenleri Bildirir³⁷

Bir kaç günlük yol yürüyüp kalırsa, şöyle ki ayağı üzerinde duramaz olursa, yayan yürüyenin butları sürtüşmekten sıkıntı verirse ve eklemelerinde ağrı ortaya çıkarak ekstremiteleri işten kalırsa ya da ayakları altında ağrı ortaya çıkarak, yere basamazsa tedavisi budur: Elinin ve ayağının tırnaklarına papatya yağını ya da hangi yağ olursa [olsun], sürmekle iyi olur. Yorgunluğunu giderir. Tekrar o kadar yol yürüyebilir, Allah'ın izniyle. Tekrar onun gibi eğer kışın olursa, dizine kadar sıcak suya girsin ama su başka yerine değmesin. Eğer yazın olursa tekrar dizine kadar soğuk su içine girsin, ama suyu başka yerine değdirmesin. Derhal yorgunluğunu gidererek, yürüyebilir, Allah'ın yardımıyla.

Yirmi Altıncı Bölüm: Kaşınmayı Bildirir^{38,39}

Tedavisi budur: Sıcak kaynar suya bir avuç tuz bırakınlar. O anda nerede kaşıntı varsa sürsünler. Derhal sakinleşir.

TARTIŞMA

Râzî'nin girişinde yaptığı açıklamada da görüldüğü gibi, *Bur'u's-sâa* (Bir saat içinde tedavi) kısa sürede

²⁹ Bu bölüm در اعواء (با کسر الف) (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde باب في الاعواء والتعب (F) ve اعواء (با کسر الف) (K) olarak verilmiştir. Türkçe metinde "yigirmi beşinci bâb yol yürümeye mevzûna ağrı hâsıl olub a'zâsî işden kalsa" (MK) başlığını taşımaktadır.

³⁰ Bu bölüm در خوارش (HM), (A) ve (E) başlığını taşımaktadır. Farsça metinlerde باب في الخوارش اذا عرض لها الحكمة (F) و خوارش (K) olarak verilmiştir. Türkçe metinde "yigirmi altıncı bâb gıcik içün" (MK) başlığını taşımaktadır.

³¹ (F) metinde bu bölüm şöyledir: Eğer yaz mevsiminde ortaya çıktıysa üstüne soğuk su döksünler. Eğer kışta ise tedavisi budur: çok sıcak suya bir avuç tuz döküp, bir saat boyunca elleri ve ayakları orada tutmalı ki hemen ortadan kaldırı.

hastalıkları tedavi etmeyi amaçlayarak yazılmış tıbbî bir eserdir. Râzî, hastalıkların bazılarının iyileşme süreleri konusunda, diğer tabiplerin düşüncelerinin aksine iddialarda bulunmaktadır. Kitapçığın fihristi incelendiğinde, Râzî'nin kitapçığa aldığı hastalıkların büyük bölümünün "acil" girişim gerektiren durumlar olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu kitapçığın bir çeşit "acil el kitabı" olarak tasarlandığı da düşünülebilir.

Baş ağrısı bölümü metnin en uzun bölümüdür. Baş ağrılarının tedavileri, dönemin tıp paradigması ile uyumlu etiyolojileri göz önünde tutularak planlanmıştır. Bu durum Râzî'nin nedene yönelik tedavi girişiminde bulunduğu ve tıbbî uygulamadaki akılcılığının bir göstergesidir. Râzî'nin ana metninde demevî, safrâvî ve balgamî nedenle olan baş ağrıların tedavileri verilmiştir. Öte yanda epilepsi konusunda verdiği ilaç, nöbetin ortaya çıkmasını engellemeye yönelik olup, proflaktik tedavinin bir göstergesi sayılabilir.

Metindeki ilginç konu başlıklarından birisi "boğaza sülük yapışması"dır. Günümüzde nadir de olsa görülen bu durum, kulak burun boğaz polikliniklerinde acil girişim gerektiren bir olgu olarak ele alınmaktadır.

Râzî, metinde görüldüğü gibi, siyatik tedavisinde verdiği reçete ile çok iddialıdır. Siyatığın en önemli nedeni lomber disk hernisi olup, günümüz nöroşirürji pratiğinde hem medikal hem de cerrahi tedavi açısından en sık karşılaşılan olgulardan birisidir.

Diğer bir nokta ise çocuklarda görülen hastalıkların anılması ve bunlarla ilgili bölümlerin bulunmasıdır. Çocuklarla ilgili olarak, ishal ve karın ağrısı ele alınmış ve bu durumlar için tedavi reçeteleri verilmiştir. Bilindiği gibi Râzî çocuk hastalıkları hakkında dünyada ilk defa ayrı bir eser yazan hekimdir.²²

Bunların dışında metin içerisinde yer alan hastalıklar gerçekten ya acil nedenler ya da günümüzde de polikliniklere en sık başvuru nedeni olan rahatsızlık durumlarıdır.

Elgood Tahran'da, 1266 H./ 1849 tarihinde Farsça istinsah edilmiş bir *Bur'u's-sâa* yazması bulunması üzerine bir makale yazmıştır. 1932 yılında ya-

yımladığı bu makalesinde, bu makalenin yazıldığı tarihe kadar, Batı literatüründe *Geschichte der Arabischen Aerzte* dışında hiçbir tıp tarihi kitabında bu ismin anılmadığını bildirmektedir. Elgood'a göre bu kitapta da *Bur'u's-sâa* isminin bulunması, bu ismin yalnızca İbn Ebû Useybia'nın listesinin tercümesi içerisinde olması nedeniyledir. Makalede vurgulanan diğer bir konu ise eserin o dönemde İran'da çok tanınmasıdır.²⁰ Yukarıda yapılan "acil el kitabı" tespiti, kitapçığın halk arasındaki bu tutulumunu açıklamaya yardımcı olabilir.

Bu durumla ilgili olarak bir başka bulgu ise Tabip Mehmed tarafından yapılan Türkçe tercümede, "boğaz ağrıları" ile ilgili bölümde Tabip Mehmed'in metne eklediği ilginç bir ek şeklinde görülmektedir. Râzî'nin verdiği tedaviden sonra, Tabip Mehmed Râzî'nin verdiği bu tedaviden daha iyi olduğunu iddia ettiği bir başka tedavinin açıklamasını yapmış ve açıklamasını şu sözlerle sürdürmüştür:

bu husûsda dahî ziyâde tafsîl isteyen Bur'u's-sâa'nun her bâbında bir fasl çeküb niçe dürlü mücerrebât ilhâk idüb ve her faslınun nihâyetinde lâzım olan emrâz için niçe 'aded nemat üzre şöyle binâ olundı ki 'Arab ve 'Acem Hind ve Sind vilâyetlerinün mücerrebâtıyla ve niçe dürlü hikmetler ve enva' san'atlar ve 'acâyib hikâyetler ile toldurub Bur'u's-sâa-i Kemâliye deyu tesmiye olunmuşdur anda göreler.¹²

Bu açıklama Tabip Mehmed'in öz yaşam öyküsüyle yakından ilgili olduğu gibi, ayrıca *Bur'u's-sâa*'nın etki alanını da ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Açıklama aynı zamanda *Bur'u's-sâa* temel alınarak ve eklemeler yapılarak yazılmış *Bur'u's-sâa-i Kemâliye* adlı bir kitap ismi de vermektedir ki Tabip Mehmed'in kaleme aldığı *Tercüme-i Bur'u's-sâa*'nın yazılışında da aynı yöntem görülmektedir.

Yazmanın önemli bir diğer özelliği, kitabın yazılma nedeninin anlatıldığı giriş bölümünde bulunmaktadır. Hekimlerin gereksiz yere bazı hastalıkların tedavilerini uzatarak kendilerine daha fazla maddi çıkar sağlamaya çalışmaları, bu risâlenin yazılma nedeni olarak verilmiştir. Râzî'nin karşı çıktığı ve bu eseri yazmasına neden olan "kendilerine dünya menfaati ortaya çıkana kadar,

hastanın yanına çok gidip kalmak" sözleriyle tabiplerin yeterli ve etkin tedavi yapmamaları sorunu etik açıdan ele alındığında, tıbbî etiğin temel ilkeleri olan "yarar sağlama" ve "zarar vermeme" ilkeleri ile çatışmaktadır. Hekim-hasta ilişkisinde eğer bir "yarar" olacaksa bu hastanın yararına olmalıdır. Eğer yarar sağlanamıyorsa, hiç olmazsa Hipokrat'ın "primum non nocere" olarak açıkladığı, "önce zarar verme" ilkesi uyarınca hastaya zarar verilmemelidir. Tedavinin hekimlerce maddi çıkar sağlamak uğruna geciktirilmesi ya da etkin bir şekilde uygulanmaması her iki ilkeyi de çiğnemektedir. Bu durum ayrıca çağdaş etik ilkeler sınıflamasında ikincil ilkeler grubunda incelenen "güvenilirlik" ilkesinin de çiğnendiğini göstermektedir. Hekim-hasta ilişkisinin temeli "güven"dir. Hekim hastasına gerekmeden pahalı yöntemleri uygulamayacağı gibi, bu yöntemleri kendi çıkarları için de kullanmamalıdır.

Ülkemizde halen yürürlükte olan 1960 tarihli "Tıbbî Deontoloji Nizamnamesi"nde de bu duruma ilgilendirilebilecek hükümler bulunmaktadır:

Madde 20- Tabip ve dış tabibi, faydasızlığını bildiği bir ilacı, hastaya veremez. Ancak, esaslı bir tedavi yapılması mümkün olmayan hallerde, teselli bakımından bazı ilaçlar tavsiye edebilir.

Mali vaziyeti müsait olmayan hastalara, mutlak zaruret olmadıkça pahalı teselli ilaçları verilmesi caiz değildir.

Tabip ve dış tabibi, hastaya lüzumsuz ve fuzuli masraflar yaptırmayacağı gibi faydası olmayaca-

ğını ve hastanın mali kudretinin kâfi gelmeyeceğini bildiği bir tedaviyi tavsiye edemez.²³

Râzî'nin tıbbî etik uygulamalarda da Hipokrat'ı benimsediğini gösteren önemli bir gösterge olan "primum non nocere" anlayışı, *Hamîdiye 1013*'te bir olguyu sunarken söylediği aşağıdaki sözlerinde de görülebilmektedir:

*ümerâdan birine mağs ârız olub etıbbâsı lu'âb-ı bezr-i katûnâ virmek için ittifâk eylediler üstâd men' idüb buyurdılarki lu'âb-ı bezr-i katûnânın kulunca mazarrat-ı irâsında şübhe olunmaz mı lâyıık ve evlâ olan oldırki virilen devânın fâidesi olmaz ise bârf zararı olmaya.*¹⁰

SONUÇ

Bur'u's-sâa Râzî'nin Türkçeye çevrilmiş nadir eserlerinden birisidir. Konusu göz önünde bulundurulduğunda, adı geçen kitapçık, hastalara çok rahatsızlık veren ya da acil olarak müdahale edilmesini gerektiren hastalık ya da semptomları ele almakta ve hızla etki gösterdiği iddia edilen tedavi önerileri sunmaktadır. Kitapçığın yazılmasında yola çıkış nedeni olarak "hastaya yarar sağlama" ve "önce zarar vermeme" temel tıbbî etik ilkelerinin gerçekleştirilmesinin sağlanması olduğu görülmektedir. Bu kitapçığın yüzyıllarca doğu dünyasında kullanılmış olması, olasılıkla, bu tedavilerin etkin olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Bu durum da tıp tarihi açısından bakıldığında bu eseri oldukça önemli bir yere oturtmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Ağırakça A. İslâm tıp tarihi [Başlangıçtan VI-I./XIII. Yüzyıla Kadar]. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti.; 2004. s.154-84.
2. Meyerhof M. Thirty-three clinical observations by Rhazes (circa 900 A.D.). In: Islamic Medicine, Vol. 26, Muhammed Ibn Zakariya Al-Razi, Text and Studies III, Collected and Reprinted by Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University; 1996. p.1-36.
3. Ranking GSA. The life and works of Rhazes (Abû Bakr Muhammad bin Zakariya Ar-Râzî). In: Islamic Medicine, Vol. 25, Muhammed Ibn Zakariya Al-Razi, Text and Studies II, Collected and Reprinted by Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University; 1996. p.73-104.
4. (Ünver) AS. İslâm doktoru Ebubekir Razi 850-923 (Belediye Mecmuasının 87ci sayısında neşrinden sonra ayrıca risale olarak çıkarıldı). İstanbul: Belediye Matbaası; 1931.
5. Sarton G. Introduction to the history of science. Volume 1. Baltimore: The Williams & Wilkins Company; 1927. p.609-10.
6. Goodman LE. Al-Râzî, Abû Bakr Muhammad B. Zakariyyâ. In: The Encyclopedia of Islam, New Edition. Leiden: E. J. Brill; 1995, vol VIII p. 474-7.
7. Kâhya E. Studies of Rhazes medical heritage. D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum yılına armağan dergisi ayırınasım. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi; 1982. s.415-20.
8. Castiglioni A. A History of Medicine. 2nd ed. New York: Alfred A. Knopf; 1958. p.267-70.
9. Meyerhof M. Science and medicine. In: Thomas Arnold, Alfred Guillaume, eds. The Legacy of Islam. London: Oxford University Press; 1952. p.311-55.

10. Aciduman A, Arda B. Er Râzî ve Hamîdiye 1013 üzerine bir inceleme. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2006;14:83-91.
11. Uzunçarşılı İH. Osmanlı tarihi, 3. Baskı, III. Cilt, II. Kısım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi; 1982. s.513.
12. Ebû Bekr Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî. Tercüme-i Bur'û's-sâa (Tercüme eden: Mehmed bin Ahmed). İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, No: 5569; 1068H./1657.
13. Ebû Bekr Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî. Risâle-i Bur'û's-sâa. Ankara: Milli Kütüphane, 06 Hk 50/8.
14. Sezgin F. Geschichte Des Arabischen Schrifttums, Band III. Leiden: E. J. Brill; 1970. p. 274-94.
15. İhsanoğlu E ed. Türkiye Kütüphaneleri İslâmi Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça). İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; 1984. s.111-2.
16. Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî. Kitâb Bur'as-sâ'a. In: Islamic Medicine, Vol. 25, Muhammed Ibn Zakariya Al-Razi, Text and Studies II, Collected and Reprinted by Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University; 1996. p.9-15 [Arapça].
17. Guigues P. La guérison en une heure de Razès. In: Islamic Medicine, Vol. 25, Muhammed Ibn Zakariya Al-Razi, Text and Studies II, Collected and Reprinted by Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University; 1996. p.17-32.
18. Ebû Bekr Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî. Risâle râ şifâ-i fı's-sâa. Kastamonu: İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 1763/42; 998H./1589-1590; p.195b-199a [Farsça].
19. Ebû Bekr Muhammed ibn Zekeriyây-ı Râzî. Kitâb-ı Bur'û's-sâa. Men Lâyeh Zeru't-Tabîb (Tercüman: Doktor Ebû Turab Nefisi) içinde. Tahran: Tahran Üniversitesi Tıp Fakültesi; 1984; p.139-46 [Farsça].
20. Elgood C. A Persian manuscript attributed to Rhazes. In: Islamic Medicine, Vol. 25, Muhammed Ibn Zakariya Al-Razi, Text and Studies II, Collected and Reprinted by Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University; 1996; p.247-51.
21. Baytop T. Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi. Geçmişte ve Bugün. 2. Baskı. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri; 1999. s.361-2.
22. Radbill SX. The first treatise on Pediatrics. Amer J Dis Child 1971;122:369-376.
23. Tıbbî Deontoloji Nizamnamesi. Karar Sayısı: 4/12578. Kabul Tarihi: 13.1.1960.